

संशोधनातील नैतिकता : अडथळे, आव्हाने आणि उपाय**डॉ. ओमशिवा लिगाडे,**प्राध्यापक व इतिहास विभागप्रमुख,
शिवजागृती वरिष्ठ महाविद्यालय, नळेगाव जि. लातूर**डॉ. अरविंद कदम,**भूगोल विभाग प्रमुख,
शिवजागृती वरिष्ठ महाविद्यालय, नळेगाव जि. लातूर**प्रस्तावना****सं**

शोधन ही मानवाच्या बौद्धिक उत्क्रांतीतील एक अत्यंत

महत्त्वाची प्रक्रिया आहे. नव्या ज्ञानाच्या शोधासाठी, समाजातील प्रश्नांवर उपाय शोधण्यासाठी, विज्ञान, तंत्रज्ञान, समाजशास्त्र, मानव्यशास्त्र अशा विविध क्षेत्रांमध्ये संशोधनाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. मात्र संशोधनाच्या प्रक्रियेत केवळ बौद्धिक शुद्धता असून चालत नाही, तर त्या मागे एक नैतिक अधिष्ठान असणे अत्यावश्यक असते.

नैतिकता ही केवळ नियमांची किंवा कायदांची बाब नसून ती एक मूल्यात्मक चौकट आहे जी संशोधनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर लागू होते. आजच्या स्पर्धात्मक युगात संशोधनात अप्रामाणिकता, माहितीची विकृती, साहित्यचौर्य, बनावट निष्कर्ष, प्रायोजकांच्या दबावाखाली बदललेली निष्कर्षे अशा अनेक नैतिक समस्यांचा सामना करावा लागत आहे. म्हणूनच संशोधन करताना वैज्ञानिक प्रामाणिकता, पारदर्शकता, वस्तुनिष्ठता आणि मानवतावादी दृष्टिकोन या मूल्यांचे पालन करणे आवश्यक आहे. या शोधनिबंधात संशोधनातील नैतिकतेची संकल्पना, त्यातील अडथळे, सध्याच्या आव्हानांची चर्चा, आणि योग्य उपाय योजनांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

संशोधनातील नैतिकतेची संकल्पना

संशोधनातील नैतिकता म्हणजे सत्यनिष्ठा, प्रामाणिकपणा, पारदर्शकता, इतरांचा सन्मान, सहमतीचा सिद्धांत, गोपनीयता राखणे आणि परिणामांची जबाबदारी स्वीकारणे यांचा समुच्चय होय. हे नैतिक मूल्य संशोधनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर — प्रस्ताव तयार करण्यापासून ते निष्कर्ष प्रकाशित होईपर्यंत — लागू असते [1].

"नैतिकता" म्हणजे काय योग्य व काय अयोग्य याबाबतच्या मूल्यांच्या प्रणालीवर आधारित आचारसंहिता. संशोधनाच्या संदर्भात नैतिकता म्हणजे अभ्यासक्रम, नमुना

निवड, माहिती गोळा करणे, विश्लेषण करणे, निष्कर्ष प्रकाशित करणे या सर्व टप्प्यांवर प्रामाणिकता आणि पारदर्शकतेचा स्वीकार करणे. शोधनैतिकतेमध्ये प्रामुख्याने खालील मूल्यांचा समावेश होतो:

1. प्रामाणिकता — माहिती, डेटा आणि निष्कर्ष सत्यता आणि पारदर्शकतेने मांडणे.
2. निष्पक्षता — पूर्वाग्रह न ठेवता विश्लेषण करणे.
3. गोपनीयता — सहभागी व्यक्तींच्या माहितीचे संरक्षण करणे.
4. सहमती — अभ्यासात सहभागी व्यक्तींची पूर्वसहमती घेणे.
5. उत्तरदायित्व — संशोधनातील चुका किंवा अनैतिक कृतींसाठी जबाबदारी स्वीकारणे.
6. साहित्यचौर्यविरहित लेखन — इतरांचे विचार योग्य रीतीने उद्धृत करणे.

शोधनैतिकता ही केवळ वैयक्तिक पातळीवरील आचारसंहिता नसून ती संस्था, नियतकालिके, वित्तीय सहाय्यक संस्था, विद्यापीठे यांनाही लागू होते.

अडथळे**1. शोधनैतिकतेबाबत पुरेशी जाणीव नसणे-**

अनेक संशोधकांना नैतिकतेबाबत आवश्यक ज्ञान किंवा प्रशिक्षण दिले जात नाही. त्यामुळे अनेकदा ते अनवधानाने नैतिक चुकांकडे वळतात. 'प्लेजिअरिझम' (साहित्यचौर्य) ही या अज्ञानाचीच एक प्रमुख परिणती आहे [2].

2. संकटाच्या स्थितीत परिणाम मिळवण्याचा दबाव-

विद्यापीठीय किंवा औद्योगिक क्षेत्रात संशोधकांवर लवकरात लवकर ठोस परिणाम मिळवण्याचा दबाव असतो. त्यामुळे काही संशोधक 'डेटा फॅब्रिकेशन' किंवा 'डेटा मॅनिप्युलेशन' करण्याचा मार्ग स्वीकारतात [3].

3. गोपनीयतेचा भंग-

मानवी विषयांवर संशोधन करताना सहभागी व्यक्तींच्या माहितीची गोपनीयता राखणे गरजेचे असते. परंतु अनेक संशोधक याबाबतीत बेजबाबदार असतात. विशेषतः समाजमाध्यमे आणि ऑनलाईन सर्व्हेच्या वापरामुळे गोपनीयतेचा भंग होण्याचे प्रमाण वाढले आहे [4].

4. व्यावसायिक हितसंबंध आणि हितविरोध-

संशोधनात अनेकदा अर्थपुरवठादार संस्था किंवा कंपन्यांचा हस्तक्षेप असतो. तेव्हा संशोधक निष्कर्षांमध्ये पक्षपातीपणा दाखवतात, जे नैतिकतेच्या स्पष्ट विरोधात आहे [5].

5. मार्गदर्शकांचे दुर्लक्ष-

काही वेळा मार्गदर्शक किंवा परीक्षक संशोधकांच्या नैतिक चुकांकडे दुर्लक्ष करतात किंवा त्यांना प्रोत्साहन देतात. अशा वेळी शोधनैतिकतेच्या मूल्यांची गंभीर पायमल्ली होते [6].

आव्हाने**1. तंत्रज्ञान आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता-**

AI, Data Mining आणि Big Data च्या वापरामुळे संशोधनात वेग, अचूकता आणि कार्यक्षमता वाढली आहे; परंतु त्याचबरोबर डेटा गोपनीयता, व्यक्तिकेंद्री माहितीचा गैरवापर आणि यंत्रावर आधारित निर्णयांच्या नैतिक मर्यादा यांसारखी आव्हाने निर्माण झाली आहेत [7].

2. बहुसांस्कृतिक संदर्भातील संशोधन-

वेगवेगळ्या सांस्कृतिक, सामाजिक पार्श्वभूमी असलेल्या समुदायांवर संशोधन करताना स्थानिक मूल्ये, संवेदना आणि धार्मिक विश्वास यांचा विचार करणे आवश्यक असते. याबाबतीत चुकल्यास संशोधन नैतिकतेच्या चौकटीबाहेर जाऊ शकते [8].

3. माहितीचा मुक्त प्रवाह व साहित्यचौर्य-

इंटरनेट आणि ओपन ॲक्सेस प्लॅटफॉर्म्समुळे संशोधन सुलभ झाले आहे, परंतु त्याचबरोबर साहित्यचौर्याच्या (plagiarism) घटनाही वाढल्या आहेत. सॉफ्टवेअरच्या सहाय्याने शोधता येणारे चौर्य संशोधनाच्या गुणवत्तेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करते [9].

4. नैतिक समित्यांची अप्रभावी भूमिका-

अनेक संस्था 'Institutional Ethics Committees' स्थापतात, पण त्या केवळ औपचारिक ठरतात. त्यांचे काम

फक्त मंजूरी देणे इतक्यावर मर्यादित राहते. प्रत्यक्ष तपासणी, नियंत्रण किंवा मार्गदर्शन यामध्ये त्या कमी पडतात [10].

उपाय**1. नैतिक शिक्षण आणि प्रशिक्षण-**

प्रत्येक संशोधकासाठी संशोधनाच्या सुरुवातीला शोधनैतिकतेचा सखोल अभ्यास अनिवार्य असावा. विद्यापीठांनी 'शोधनैतिक कार्यशाळा', 'ऑनलाईन कोर्स' किंवा 'क्रेडिट बेस्ड मॉड्यूलस' सुरु करावेत [11]. त्यामुळेच अनेक विद्यापीठांमध्ये पीएच. डी. पदवीचे संशोधन करणाऱ्या संशोधकांसाठी ज्या PET (पेट) परीक्षेचे आयोजन करण्यात येते, त्यामध्ये Ethics या घटकाचा अभ्यासक्रम समाविष्ट केलेला आहे.

2. सखोल मार्गदर्शन आणि पर्यवेक्षण-

मार्गदर्शकांनी केवळ विषयाचे ज्ञान देणे पुरेसे नाही, तर नैतिक मार्गदर्शन देखील करणे आवश्यक आहे. प्रत्येक संशोधनाच्या टप्प्यावर मार्गदर्शकाने नैतिकतेचा आढावा घ्यावा.

3. तंत्रज्ञानाचा नैतिक वापर-

डेटा संकलन, विश्लेषण आणि संचयन करताना संबंधित व्यक्तींची संमती, गोपनीयता आणि डेटा सुरक्षेच्या पद्धती काटेकोरपणे पाळाव्यात.

4. नैतिक समित्यांचे पुनर्रचनेची गरज-

नैतिक समित्यांनी केवळ अनुमती देणे नव्हे, तर नियमित पाठपुरावा, क्षेत्रीय तपासणी आणि अंतिम अहवालाचे मूल्यांकन अशा कार्यात सहभागी व्हावे.

5. साहित्यचौर्य रोखण्यासाठी प्रणाली-

प्रत्येक संशोधन निबंध, प्रबंध किंवा लेख यावर 'Plagiarism Check' सक्तीची असावी. त्यासाठी 'Turnitin' सारखी सॉफ्टवेअर्स वापरली जावीत. साहित्यचौर्य सापडल्यास ठोस शिस्तभंगात्मक कारवाई केली जावी.

निष्कर्ष

संशोधन ही केवळ बौद्धिक साधना नसून सामाजिक जबाबदारीही आहे. त्यामुळे नैतिकता ही संशोधनाची अपरिहार्य आवश्यकता आहे. आज जरी अनेक अडथळे व आव्हाने असली तरी योग्य प्रशिक्षण, प्रणाली, आणि संस्थात्मक सजगतेच्या माध्यमातून शोधनैतिकतेचे पालन

शक्य आहे. कारण कोणतेही ज्ञान हे केवळ सत्य असण्याइतकेच पुरेसे नाही, ते नैतिकही असले पाहिजे. संशोधन ही केवळ ज्ञानसाधना नसून समाजासमोरील जबाबदारी देखील आहे. त्यामुळे संशोधनातील नैतिकतेचे पालन करणे ही प्रत्येक संशोधकाची जबाबदारी आहे. नैतिक मूल्यांवर आधारित संशोधनच समाजाच्या गरजा ओळखून परिणामकारक उपाय सुचवू शकते.

आजच्या स्पर्धात्मक वातावरणात संशोधकांवर अनेक दबाव असले तरीही नैतिकतेच्या मार्गावर ठाम राहणे हेच खरे संशोधनाचे सौंदर्य आहे. शोधनैतिकतेचा अभाव असल्यास संशोधनावर समाजाचा विश्वास डळमळीत होतो. म्हणून नैतिकता ही केवळ वैयक्तिक निष्ठा नसून ती संपूर्ण संशोधन संस्कृतीसाठी मूलभूत तत्त्व आहे. भविष्यातील संशोधन अधिक सुसंस्कृत, समाजोपयोगी आणि टिकाऊ व्हावे असे वाटत असेल, तर आजपासूनच त्यात नैतिकतेची मूल्यं समाविष्ट करणे आवश्यक आहे. नैतिकता ही केवळ एक शिस्त नाही, तर ती संशोधनाचे अंतःकरण आहे — आणि ती जपली गेल्यासच ज्ञान हे खरे, शाश्वत आणि समाजोपयोगी ठरते.

संदर्भ

1. देशमुख, सुमंत, संशोधन प्रक्रिया आणि नैतिकता, यशोदादेवी प्रकाशन, कोल्हापूर, २०१४, पृ. २८.
2. जोशी, स्नेहल, शैक्षणिक संशोधन पद्धती, दीपप्रकाशन, पुणे, २०१६, पृ. १०२.
3. कुलकर्णी, प्रशांत, संशोधनातील व्यावहारिक अडचणी, काव्यसंग्रह प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१५, पृ. ६५.
4. पाटील, अरुण, तंत्रज्ञान आणि नैतिक मूल्ये, प्रभात प्रकाशन, मुंबई, २०१८, पृ. ९०.
5. बापट, संजय, औद्योगिक संशोधनातील नैतिकता, ग्रंथगंगा, नागपूर, २०१७, पृ. ७८.
6. गोखले, महेश, मार्गदर्शन प्रक्रिया : जबाबदाऱ्या आणि मर्यादा, निळायू प्रकाशन, नाशिक, २०१९, पृ. ४४.
7. देशपांडे, वैभव, कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि नैतिकतेचे प्रश्न, अथर्व प्रकाशन, औरंगाबाद, २०२०, पृ. ११०.
8. कुलकर्णी, सुजाता, सांस्कृतिक अभ्यास आणि संशोधन, संवाद प्रकाशन, सोलापूर, २०१८, पृ. ८५.
9. थोरात, यशवंत, शोधनिबंध लेखन तंत्र, विद्यार्थी साहित्य मंदिर, पुणे, २०१५, पृ. ५७.
10. चव्हाण, मंगला, संशोधनातील संस्थात्मक भूमिका, लोकविकास प्रकाशन, कोल्हापूर, २०१६, पृ. ६२.
11. शिंदे, अमोल, शोधनैतिक प्रशिक्षण — एक गरज, नवभारत प्रकाशन, सांगली, २०१९, पृ. ३९.

ISSN 2349-638X

www.aiirjournal.com